

Do kostela na bohoslužbu, na mši, nebo na liturgii? **K významům nejčastěji užívaných výrazů** **označujících křesťanské náboženské obřady¹**

Keywords: lexicographical treatment, liturgy, Mass, meaning, religious ceremony, (church) service

Klíčová slova: bohoslužba, lexikografické zpracování, liturgie, mše, náboženský obřad, význam

Abstract

The article deals with the meanings and lexicographical treatment of expressions denoting religious, particularly Christian ceremonies, in Czech. In the article, the nouns *obřad* 'ceremony', *bohoslužba* '(church) service', *mše* 'Mass' and *liturgie* 'liturgy' are examined, with particular attention to their respective semantic and lexicographic features. Attention is paid to the differences in usage of these terms, because although each of them can refer to a liturgical ceremony, they are nonetheless not always freely interchangeable.

Článek se zabývá významy a lexikografickým zpracováním výrazů označujících náboženské, zejména křesťanské obřady. Postupně jsou zde zkoumána substantiva *obřad*, *bohoslužba*, *mše* a *liturgie*, a to zejména z hlediska sémantického a lexikografického. Pozornost je věnována rozdílům v užívání těchto výrazů, protože i když všechny v některém ze svých významů mohou označovat bohoslužebný obřad, nejsou vždy volně zaměnitelné.

¹ Tato publikace vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

1. Úvod

I člověk, který se sám nehlásí ke křesťanství, se občas setká se situací, kdy má nějak pojmenovat obřad některé z křesťanských církví. V tu chvíli mnozí zaváhají, jaký výraz použít, aby se nedopustili nějakého *faux pas*. Kromě substantiva *obřad* se totiž nabízejí další výrazy, zejména *bohoslužba*, *liturgie* a *mše*, které všechny označují bohoslužebné obřady, nejsou však vždy volně zaměnitelné. Ve svém příspěvku se budu zabývat sémantikou a rozdílem v užívání těchto výrazů, zaměřím se i na jejich lexikografické zpracování, a to jak na jejich podobu v dosavadních výkladových slovnících češtiny, tak i na budoucí zpracování ve vznikajícím *Akademickém slovníku současné češtiny* (dále: ASSČ).²

2. Sémantika a lexikografické zpracování výrazů *obřad*, *bohoslužba*, *mše* a *liturgie*

2.1. Obřad

Nejobecnější, sémanticky nejširší z výše uvedených výrazů je substantivum *obřad*, které významově pokrývá jak akty náboženské, tak i společenské v nejširším slova smyslu. *Slovník spisovného jazyka českého* (dále: SSJČ) rozlišuje u lexému *obřad* dva významy, *Slovník spisovné češtiny* (dále: SSČ) pouze jeden, srov. příslušné heslové stati z těchto slovníků:

obřad, -u m. (6. j. -u, -ě)

1. slavnostní provádění státního, společenského, náboženského aj. aktu, složené z řady růz. úkonů, zprav. předepsaným n. ustáleným způsobem; ceremonie: *dvorní o-y*; *uvítací o.*; *o. čepení* (při svatbě); *pohřební, smuteční o-y*; expr. *jídlo se mu stalo*

² Za konzultace k tomuto článku děkuji faráři Církve československé husitské Mgr. Lukáši Bujnovi, římskokatolickému knězi Mgr. Petru Hruškovi, Ph.D., duchovnímu Pravoslavné církve v českých zemích doc. PhDr. Hanuši Nyklovi, Ph.D., kazateli Bratrské jednoty baptistů Mgr. Davidu Slámovi, faráři Českobratrské církve evangelické Mgr. Anně Šourkové a duchovnímu Církve adventistů Vítězslavu Vurstovi, B.Th.

pravým o-em; jen se mnou nedělejte žádné o-y okolky;

2. kniž. souhrn předpisů o úkonech zvl. bohoslužebných, způsob, jakým se konají; ritus: *sloužit mši podle o-u slovanského* (SSJČ)

obřad, -u m slavnostní akt prováděný ustáleným způsobem, ceremoniál: *svatební, pohřební obřad; dvorní obřady; expr. jídlo je pro něho obřadem* (SSČ)

V ASSČ heslo *obřad* dosud zpracováno nebylo, jako členka autorského kolektivu tohoto slovníku však návrh zpracování mohu předložit již nyní. SSJČ první význam definuje jako ‚slavnostní provádění státního, společenského, náboženského aj. aktu‘, SSČ pak jako ‚slavnostní akt‘. Pro pojetí SSJČ mluví např. spojení *pohřeb bez obřadu*, pro pojetí SSČ zase nahrazení výrazu *obřad* výrazem *akt* v typických kolokačních spojeních jako *smuteční obřad/akt, obřad/akt svěcení* apod. Obě pojetí lze v definici zohlednit formou dvou významových odstínů. Oba slovníky uvádějí v definici adjektivum *slavnostní*, tento rys však zřejmě není obligatorní, jak ukazuje i opozice *slavnostní* vs. *skromný obřad*, lze tedy užít např. formulaci ‚akt zprav. slavnostního rázu‘. (Podstatná jména *ceremonie* a *ceremoniál* jsou v ASSČ naproti tomu vyložena jako ‚slavnostní obřad‘, jedná se tedy o kohyponyma *obřadu*, která označují právě různé slavnostní akty.)

V dokladech z *Českého národního korpusu* (dále: ČNK) se často objevuje spojení *velkopáteční obřady* (173x v SYN v11). Nejedná se o volné spojení, ale o terminologické sousloví označující římskokatolickou bohoslužbu slouženou na Velký pátek místo mše (tento den se v římskokatolické církvi nekoná svátost eucharistie, a tím pádem nemůže být sloužena ani mše svatá – eucharistická bohoslužba). Spojení *velkopáteční obřady* bude tedy zpracováno jako vykládané sousloví a připojeno k prvnímu významu hesla *obřad*.

V ASSČ bude zohledněn i druhý význam substantiva *obřad* uváděný v SSJČ – ‚souhrn předpisů o bohoslužebných úkonech‘. Jako plné synonymum tohoto významu bude uvedeno substantivum *ritus*.

Zde tedy návrh heslové statí substantiva *obřad* v ASSČ:

obřad (2. j. -du, 6. j. -du, -dě) podstatné jméno rodu mužského neživotného

1. společenský nebo náboženský akt zprav. slavnostního rázu, složený z řady různých

úkonů, prováděný předepsaným nebo ustáleným způsobem; slavnostní provádění tohoto aktu: *smuteční / pohřební obřad; obřad korunovace / křtu / svěcení vody; pohřeb s obřadem / bez obřadu; Snoubenci mají možnost volby mezi církevním a civilním svaatebním obřadem.*; *Slavnostní obřad vítání občánků se koná na radnici.*; *Jídlo je pro Francouze obřad, který si vychutnávají nejčastěji s rodinou nebo s přáteli.* □ *velkopáteční obřady* náb. (v římskokatolické církvi) bohoslužba s četbou pašijí konaná na Velký pátek odpoledne namísto mše

2. náb. předepsaná forma a způsob konání náboženských obřadů 1; syn. ritus: *liturgie byzantského obřadu; katolická církev východního obřadu* řeckokatolická; *Karel IV. založil klášter na Slovanéch pro mnichy slovanského obřadu.*; *Kostel byl vysvěcen jako místo pro bohoslužby římského obřadu.*; *Svatba se konala podle židovského obřadu.*

2.2. Bohoslužba

Substantivum *bohoslužba* již bylo v ASSČ publikováno, proto zde vlastní návrh jeho lexikografického zpracování podávat nebudu. Zajímavé je nicméně sledovat proměnu definice tohoto podstatného jména ve výkladových slovnících češtiny. V *Příručním slovníku jazyka českého* (dále: PSJČ) je *bohoslužba* definována jako ‚služba Bohu n. bohům; náboženský, církevní obřad‘. V SSJČ byla tato definice mírně upravena: ‚(v náb. pojetí) služba bohu n. bohům, náboženský n. církevní obřad‘. Přidaný předvýklad ‚v náboženském pojetí‘ však žádnou novou informaci oproti vlastnímu výkladu nepřináší, jedná se spíše o dobově poplatný prvek. Spojka *nebo* doplněná mezi adjektiva *náboženský* a *církevní* rovněž není namístě, protože navozuje dojem, jako by církevní obřad nebyl obřadem náboženským. V definici SSČ byl nadbytečný předvýklad ‚v náboženském pojetí‘ opět vypuštěn a definice upravena na ‚služba bohu n. bohům jako cír. obřad‘. Auto-ru definice se zde spojením obou částí výkladu spojkou *jako* podařilo lépe objasnit poněkud vágní spojení ‚služba bohu n. bohům‘. Ne příliš šťastné spojení ‚náboženský nebo církevní obřad‘ však autor bohužel zredukoval na v kontextu definice rovněž nevhodné sousloví ‚církevní obřad‘. Vztahuje-li se totiž definice na všechna teistická náboženství (v definici je explicitně připouštěna dokonce možnost služby více bohům, tzn., jsou v ní zahrnuta i náboženství polyteistická),

není vhodné takový obřad nazývat církevním, protože *církev* je termín spojovaný téměř výhradně s křesťanstvím.

Se všemi zmíněnými výhradami se uspokojivě vypořádali autoři definice substantiva *bohoslužba* v ASSČ, kteří jeho význam vykládají jako „náboženský obřad k oslavě a uctívání Boha, bohů“. Významově nepřiliš srozumitelné spojení „služba bohu nebo bohům“ se v definici již neobjevuje, jako opěrné slovo bylo zvoleno pouze substantivum *obřad*, konkrétně pak *náboženský obřad*, jenž pokrývá obřady všech náboženství, a to monoteistických i polyteistických, jak explicitně ukazuje poslední část definice „Boha, bohů“. Srov. celou heslovou stat' v ASSČ:

bohoslužba (2. j. -žby, 2. mn. -žeb) podstatné jméno rodu ženského
náboženský obřad k oslavě a uctívání Boha, bohů: *katolická / pravoslavná / evangelická bohoslužba*; *židovská / hinduistická bohoslužba*; *velikonoční / nedělní bohoslužba*; *bohoslužba v kostele / v synagoze*; *chodit na bohoslužby*

Mezi autory ASSČ proběhla diskuse nad relevancí dalšího významového prvku pojmu *bohoslužba*, a to rysu „společného shromáždění“. Jeden z původních návrhů definice v ASSČ byl „obřad k oslavě Boha skutečněným setkáním věřících“. Tento významový rys uvádějí také některé teologické slovníky a encyklopedie, např. u hesla *bohoslužba* v *Liturgickém slovníku* R. Bergera se uvádí, že „liturgie, bohoslužba ... označuje bohoslužebné shromáždění církevní obce...“ (Berger 2008, s. 246). V slovníku *Judaismus, křesťanství, islám* je bohoslužba definována jako „základní podoba veřejného kultu soustředěná v křesťanství zpravidla na zvěstování evangelia, na eucharistii, popř. na další svátosti“ (Pavlincová, Horyna 2003, s. 254). Adjektivum *veřejný* i další části definice v sobě rovněž implikují rys „účasti věřících“. Autoři ASSČ se však nakonec rozhodli pro definici s širším významovým záběrem a dodatek o setkání věřících v ní neuvádějí.

Také doklady nalezené v ČNK vesměs potvrzují, že výrazem *bohoslužba* jsou nejčastěji nazývána modlitební shromáždění věřících (vedená knězem). Jedná-li se o různé speciální kněžské úkony typu žehnání či svěcení, ať už např. velikonočních pokrmů, lázeňských pramenů, bytů věřících atd., používá se spíše výraz *obřad*. Podobně

i svátostné, slavnostní či smuteční akty, jako svatba, křest nebo pohřeb, nebývají označovány jako *bohoslužby*, ale jako *obřady* (srov. např. *Rukověť posvátných obřadů pravoslavné církve*, která obsahuje postup obřadů křtu, svátosti manželství, pohřbu, zpovědi, zaopatřování nemocných, požehnání úrody, svěcení vody, bytu atd.).

Hranice mezi obřadem a bohoslužbou ovšem není ostrá, někdy je možné užít oba výrazy. Záleží také na úzu té které církve (resp. toho kterého náboženství). Římskokatolický kněz Petr Hruška, který byl konzultantem tohoto článku, vysvětluje, že v římskokatolické církvi je každé žehnání zasazeno do alespoň krátké bohoslužby, tzn. součástí celého obřadu je pozdrav lidu, čtení Božího slova, modlitby věřících, pak následuje samotné žehnání a nakonec Modlitba Páně. Proto podle něj slovo *bohoslužba* může být užito i jako obecný výraz, kterým lze pojmenovat rozličné církevní obřady. Další konzultant, husitský farář Lukáš Bujna, by naproti tomu slovo *bohoslužba* vyhradil pouze pro společnou modlitbu shromážděné obce.

Z jazykového hlediska zajímavé je u substantiva *bohoslužba* užití morfologického čísla. Jde o ojedinělý příklad podstatného jména, které se kromě běžné opozice singuláru a plurálu (*bohoslužba* – *bohoslužby*) v určitých případech užívá i jako singuláre tantum (*bohoslužba*) a plurále tantum (*bohoslužby*).

Nejprve se zastavíme u případů, kdy je slovo *bohoslužba* užito jako singuláre tantum, jako hromadné substantivum. Nejčastější je toto užití ve spojeních *slovanská*, příp. *staroslověnská* nebo *latinská bohoslužba*, která označují typ ritu, kterým se v dřívějších dobách řídily bohoslužby na našem území. Substantivum *bohoslužba* zde tedy označuje vlastně „soubor bohoslužeb“ a je v tomto případě synonymní se substantivem *liturgie* (1. význam, viz dále). Srov. korpusové doklady:

[1] V roce 863 přišli [Konstantin a Metoděj] na pozvání knížete Rostislava na Velkou Moravu, aby zde šířili slovanskou vzdělanost a bohoslužbu ve srozumitelném jazyce.

[2] V Sázavském klášteře se pěstovala slovanská bohoslužba jako dědictví věrozvěstů Cyrila a Metoděje až do roku 1096.

[3] Sílicí vlivy latinské bohoslužby pomalu, ale jistě vytlačovaly staroslověnskou liturgii do pozadí.

Starší slovníky toto užití reflektují, ale vždy jen v rámci exemplifikace. PSJČ větný doklad *Předkové naši přijavše víru Kristovu, měli nejprve bohoslužbu slovanskou* opatřil dovýkladem „užívali při církevních obřadech jazyka slovanského“. SSJČ uvádí pouze příklad *slovanská bohoslužba v našich zemích*, bez jakéhokoli vysvětlení. SSČ doklad *slovanská bohoslužba* uvádí s blíže nespecifikovaným dovýkladem „liturgie“. ASSČ pak toto hromadné užití substantiva *bohoslužba* nereflektuje již vůbec. Důvodem je mimo jiné i fakt, že užití substantiva *bohoslužba* jako singuláre tantum i ve výše zmíněných kontextech konkuruje běžná opozice jednotného a množného čísla. Srov. např. tyto korpusové doklady:

[4] Cyril a Metoděj byli bratři povolani z Řecka na Velkou Moravu, kde prosadili staroslověňštinu jako jazyk pro slovanské bohoslužby.

[5] Kníže Břetislav II. roku 1097 přidělil opatství břevnovským benediktinům, kteří na Sázavě zavedli latinské bohoslužby.

[6] Po několik staletí [klášter] působil jako významné středisko hlaholského písemnictví a staroslověnských bohoslužeb.

Druhé z hlediska kategorie čísla zajímavé je užití substantiva *bohoslužba* jako plurále tantum, tedy podstatného jména pomnožného. Tomuto případu se z výkladových slovníků češtiny nejvíce věnoval PSJČ, který u hesla *bohoslužba* uvádí samostatné podheslí *bohoslužby* s kvalifikátorem „pomn.“, výkladem „hlavní bohoslužebný obřad, na př. mše u katolíků“ a příklady *Lidé po ranních bohoslužbách již dávno odešli* a *Konati bohoslužby*. Toto užití je zachyceno ještě v SSJČ, který v rámci exemplifikace uvádí příklad *po nedělních bohoslužbách* s dovýkladem „po mši“. SSČ ani ASSČ již pomnožné užití substantiva *bohoslužba* neuvádějí. Důvodem je skutečnost, že jako plurále tantum bylo substantivum *bohoslužba* zachyceno hlavně v textech 19. a 1. poloviny 20. století, kdy bylo toto užití běžné, v novějších dokladech se s tímto užitím již téměř nesetkáváme. Výjimkou jsou texty po-

cházející z prostředí evangelické církve, v jejímž úzu se toto pomnožné užití zachovalo dodnes.³ Svědčí o tom i následující doklady z ČNK:

[7] Hostem farního sboru Českobratrské církve evangelické bude v neděli 15. února farář a poslanec Parlamentu ČR Svatopluk Karásek. Dopoledne od devíti hodin bude kázat při bohoslužbách v kostele Českobratrské církve evangelické ve Sladkovského ulici.

[8] Na Velký pátek 29. března v krnovském evangelickém kostele bohoslužby začínají v 17 hodin čtením pašijí.

[9] Program oslav uzavřely bohoslužby v evangelickém kostele.

[10] Také v sousedním Senior domě máme jednou týdně evangelické bohoslužby.

2.3. Mše

Výraz *mše* pochází z latinského *missa*, a to z poslední věty bohoslužby, pronesené knězem, *Ite, missa est*, doslova „jděte, rozpuštěna (poslána, propuštěna) je“. J. Rejzek ve svém *Českém etymologickém slovníku* uvádí, že „k čemu se vztahuje tato věta, však není zcela jisté, nejspíš ke shromáždění, ale možná i k posvěcenému chlebu a vínu, které se v raných dobách křesťanství posílaly k sousedním křesťanským společenstvím“ (Rejzek 2015, s. 435).

Význam substantiva *mše* je podle SSJČ, SSČ i *Akademického slovníku cizích slov* (dále: ASCS) „hlavní liturgický obřad v katolické církvi“. V poslední době se však slovo *mše* v tisku i v běžné komunikaci rozšířilo jako univerzální výraz nahrazující všechny další v úvodu zmíněné výrazy, tedy *bohoslužbu*, *liturgii*, a dokonce i významově nejširší *obřad*. Srov. následující doklady z ČNK:

[11] Sváteční mši bude celebrovat hlava estonské pravoslavné církve.

[12] Kromě klasických půlnočních v katolických kostelech mohou na štědrovečerní mši vyrazit také evangelíci.

³ Za upozornění na tuto skutečnost děkuji evangelické faráře Anně Šourkové.

[13] V plzeňském kostele sv. Mikuláše řečtí katolíci slaví božskou liturgii, mši, která se velmi podobá mši pravoslavné.

[14] Pravoslavný kněz sloužil mši v 30 metrech. (doklad z MF DNES, jako *mše* je zde označován obřad svěcení chrámové věže po rekonstrukci)

[15] Mnozí z přítomných mohli židovskou mši vidět poprvé a byli překvapeni její neokázalostí.

[16] Snad každý z účastníků muslimské mše měl v ruce mobil a snažil se poslední rozloučení s Alim natočit.

Je zřejmé, že v uvedených dokladech je slovo *mše* užito v širším, neterminologickém významu, který dosavadním slovníkovým výkladem neodpovídá. Vhodnost užití slova *mše* ve výše uvedených kontextech jsem konzultovala s několika duchovními různých křesťanských církví (viz poznámku č. 2). Oslovení duchovní husitské, pravoslavné a několika protestantských církví se shodují, že *mše* je římskokatolický termín a v kontextu jejich církve jeho použití není namístě. Označení *mše* je podle nich v nekatolických křesťanských církvích většinou spojováno s jinou formou spirituality, příznačnou právě pro římskokatolickou církev. Tím spíše se můžeme domnívat, že ještě problematičtější bude užití tohoto termínu pro označení bohoslužeb jiných náboženství, v uvedených korpusových dokladech konkrétně judaismu a islámu.

Jak jsem zmínila v úvodu tohoto článku, laický uživatel zpravidla nezná adekvátní termíny pro různé obřady všech křesťanských církví a dalších náboženství, proto hledá univerzálně použitelný výraz. Užití substantiva *mše* však není z výše uvedených důvodů příliš vhodné. Jako z konfesijního hlediska neproblematické pojmenování lze místo toho doporučit výraz *bohoslužba*. Jak již bylo řečeno, v ASSČ bylo podstatné jméno *bohoslužba* definováno dostatečně široce jako „náboženský obřad k oslavě a uctívání Boha, bohů“, svým významem tedy slovo *bohoslužba* pokrývá obřady nejen všech křesťanských církví, ale i všech dalších monoteistických i polyteistických náboženství. Užití substantiva *bohoslužba* lze tak doporučit vždy, když si nejsme jistí, jaký výraz pro příslušný náboženský obřad použít, a to i za cenu, že

v některých speciálních případech by bylo třeba vhodnější užít substantivum *obřad* (viz výše zmíněné akty žehnání, křtů, pohřbů apod.).

Z výše uvedeného vyplývá, že *mše* a *bohoslužba* nejsou synonyma, byť se tak slovo *mše* často užívá, ale jedná se o hyponymně-hyperonymní vztah, kde *bohoslužba* je nadřazený a *mše* podřazený pojem. I v rámci římskokatolické církve je *mše* jen jedním z různých typů bohoslužeb, byť tím nejdůležitějším (dalšími jsou např. *adorace*, *křížová cesta* nebo již zmíněné *velkopáteční obřady*).

V ASSČ substantivum *mše* dosud publikováno nebylo, můj návrh jeho lexikografického zpracování však již vyšel v drobnosti věnované významům slova *mše* v časopise *Naše řeč* (Koutová 2022). Definici jsem v souladu s koncepcí ASSČ formulovala tak, aby obsahovala kromě generického zařazení i podstatné rysy daného lexému. Nešlo mi přitom o vyčerpávající teologickou definici, ale o uvedení nejpodstatnějších rysů a diferenčních prvků, jimiž se *mše* liší od jiných (zejména křesťanských) bohoslužeb. Fundovaný výklad, o který bych se při tvorbě definice mohla opřít, jsem hledala v dostupných teologických slovnících. *Slovník křesťanské kultury* uvádí, že *mše* je „základní obřad katolického kultu, jehož podstatným prvkem je proměňování chleba a vína na památku Poslední večeře“ (Lemaîtreová, Quinsonová, Sotová 2002, s. 240). Ve slovníku *Judaismus, křesťanství, islám* se uvádí, že *mše* je „od 6. stol. obecně užívaný název pro obřad v řím.-kat. církvi, v jehož rámci se uskutečňuje formou oběti svátost eucharistie“ (Pavlincová, Horyna 2003, s. 383). R. Berger ve svém *Liturgickém slovníku* definuje mši jako „na Západě převládající označení nejdůležitější bohoslužebné formy křesťanské obce; skládá se z bohoslužby slova a eucharistie“ (Berger 2008, s. 296).

Teologické slovníky se tedy shodují na podstatném rysu *mše*, a tím je konání svátosti eucharistie v jejím rámci. Slavení svátosti eucharistie lze také označit za diferenční rys, kterým se *mše* liší od ostatních římskokatolických bohoslužeb. Oproti předchozím výkladovým slovníkům jsem ve svém návrhu definice jako opěrné slovo nepoužila významově široký výraz *obřad*, ale sémanticky specifičtější výraz *bohoslužba*. Jako vyjádření jejího výsadního postavení v rámci římsko-

katolických bohoslužeb jsem ponechala adjektivum *hlavní*. Na rozdíl od starších výkladových slovníků jsem mši nespecifikovala jako bohoslužbu katolickou, ale úžeji jako bohoslužbu římskokatolickou, protože řečtí katolíci pro tuto bohoslužbu stejně jako pravoslavní a další východní křesťané užívají termín *svatá* nebo *božská liturgie*, starokatolíci pak dávají přednost označení *eucharistická slavnost*.

Rovnocennou víceslovnou alternativou jednoslovného termínu *mše* je sousloví *mše svatá*. Předchozí výkladové slovníky češtiny (PSJČ a SSJČ) tuto variantu reflektovaly pouze v rámci exemplifikace, pro zpracování v ASSČ jsem navrhla uvedení přímo v záhlaví hesla.

Jako druhý význam slova *mše* uvádějí slovníky (SSJČ a ASCS) ‚cyklická vokální skladba, zprav. s průvodem varhan n. orchestru, doprovázející mešní obřady, popř. provozovaná i koncertně‘ (SSJČ), resp. ‚vokální n. vokálně-instrumentální útvar na text mešního ordinaria, missa‘ (ASCS). Mešní ordinarium, zmiňované v definici ASCS, tvoří pevné části mše, tj. takové, které se během liturgického roku nemění. Jak ale ukazuje příklad známé *České mše vánoční* J. J. Ryby, může být mše komponována i na texty sváteční, proto jsem definici pojala šířeji jako ‚vokální nebo vokálně-instrumentální skladba na text některých částí mše‘.

Ve zmíněné drobnosti v *Naší řeči* jsem se zabývala i otázkou zohlednění problematičtějšího univerzálního užití substantiva *mše*, tj. významu ‚(jakýkoli) náboženský obřad, bohoslužba‘. V ASSČ se podává popis současné lexikální normy a vzhledem k časovému odstupu od vydání předchozích výkladových slovníků a změnám ve slovní zásobě se zde uvádějí i (dostatečně lexikalizované) významy, které SSJČ, SSČ a ASCS nezachytily (srov. Kochová, Opavská 2016, s. 14–15). Pokud jde tedy o diskutabilní rozšířený význam substantiva *mše*, koncepce ASSČ mluví spíše pro jeho zařazení do slovníku. Avšak vzhledem k tomu, že se jedná o citlivé téma (věřícím jiných náboženství a jiných křesťanských církví než římskokatolické může vadit, když se výrazem *mše* označují jejich bohoslužby), nepovažuji za vhodné tento význam pouze registrovat bez jakéhokoli vysvětlu-

jícího komentáře. Připojila jsem proto vysvětlující uživatelskou poznámku (viz níže).

Zde tedy můj návrh lexikografického zpracování substantiva *mše*, publikovaný v *Naší řeči*:

mše (2. j. mše) podstatné jméno rodu ženského lat.

1. náb. *mše (svatá)* hlavní bohoslužba římskokatolické církve, jejíž podstatou je slavení eucharistie (svátosti ustanovené Ježíšem Kristem na památku jeho poslední večeře): *nedělní / slavnostní / poutní mše; ranní / večerní / půlnoční mše svatá; zádušní / děkovná mše; zpívat / ministrovat při mši svaté; liturgické předměty pro slavení mše; Kněz sloužil / celebroval mši svatou.; Každou neděli chodíme do kostela na mši.*

2. náboženský obřad, bohoslužba: *V plzeňském kostele sv. Mikuláše řečtí katolíci slaví božskou liturgii, mši, která se velmi podobá mši pravoslavné.; V synagoze v Rakovníku se jednu dobu střídaly sobotní židovské mše a nedělní mše církve husitské.* V případě nekatolických křesťanských církví a jiných náboženství je v tomto významu vhodnější použít označení *bohoslužba*.

3. hud. vokální nebo vokálně-instrumentální skladba na text některých částí mše 1: *Rybova vánoční mše; Sbor zazpívá Bachovu Mši h moll.*

2.4. Liturgie

Slovo *liturgie* pochází z řeckého *leitúrgiá* – ‚veřejná služba‘, resp. ‚služba lidu, obci‘ (srov. Rejzek 2015, s. 383). V křesťanské tradici to znamená, že Boží lid má účast na Božím díle (srov. *Katechismus katolické církve* 2002, s. 281).

Výklad substantiva *liturgie* se jeví jako ze všech dosud zmíněných výrazů nejkomplicovanější. Podívejme se, jak si s ním poradily dosavadní české výkladové slovníky:

liturgie, -e f. cír. souhrnný název pro bohoslužebné úkony a osoby, pro bohoslužebné místo, nářadí atd. *Římská, řecká, koptická liturgie. Slovanská liturgie* bohoslužby konané slovanským jazykem. **D** služby boží, mše (hl. v církvi východní). *Pop odsloužil liturgii a vyšel před kostel.* Hol. Přen. *Dnešní parlamentní práce, ať ve výbo-rech, ať v plenu na „dohodnutých“ a nezměnitelných předlohách je pouhá liturgie, ze které mizí náboženský obsah: demokracie.* Přít. (PSJČ)

liturgie -e ž. (z lat. řec.) bohoslužebné úkony, obřady, bohoslužebný řád; bohoslužba: *latinská, slovanská l.; odsloužit l-i* (Hol.) *mši* (SSJČ)

liturgie -e ž <l <ř> bohoslužebné obřady a úkony, bohoslužba: *slovanská, latinská liturgie* (SSČ)

liturgie -e ž <l <ř> cír. souhrn bohoslužebných úkonů a obřadů a jejich pevně stanovený řád, bohoslužebný pořad: *latinská, slovanská l.* (ASCS)

Vidíme, že nejvíce prostoru heslu *liturgie* věnoval PSJČ, ostatní slovníky mají exemplifikaci velmi chudou a různé významy slova *liturgie* postihují v rámci pouze jednoho slovníkového významu, často s částečným synonymem *bohoslužba*. Heslová stat' uváděná v PSJČ je sice podstatně širší, uvádí však podle mého názoru jak ve výkladu, tak v exemplifikaci zbytečné či nevhodné údaje („bohoslužebné osoby, místo, náradí atd.“, uvedení přeneseného dokladu), a podstatné rysy zde naopak chybí. Pro více informací proto opět nahlédneme do teologických slovníků a encyklopedií.

Výklad hesla *liturgie* v *Liturgickém slovníku* R. Bergera se pro účely všeobecného výkladového slovníku příliš nehodí, neboť není podán jako exaktní, neutrálně formulovaná slovníková definice, ale svým příznakovým, mysticko-poetickým stylem cílí hlavně na zasvěceného věřícího člověka, srov.:

Liturgie, bohoslužba [...] označuje bohoslužebné shromáždění církevní obce, ve kterém dává Kristus skrze Ducha svatého ve zvěstování a svátostných znameních věřícím podíl na svém velikonočním mysteriu a umožňuje vykoupnému člověku dát Otci odpověď chval a díky (Berger 2008, s. 246).

Pro nás jsou v tomto výkladu podstatné zejména tyto prvky: *liturgii* a *bohoslužbu* autor pojímá jako synonyma a nazývá tak bohoslužebné shromáždění věřících, spojené zřejmě zejména s eucharistií (což naznačuje onen „podíl na velikonočním mysteriu“).

Slovník křesťanské kultury uvádí, že liturgie je „veřejné uctívání projevované Bohu“. Dále se zde uvádí, že liturgie je „v užším slova smyslu postup tohoto uctívání“. Heslová stat' pak pokračuje tímto encyklopedickým pojetým výkladem:

Liturgie se může lišit podle krajů a doby: mluvíme o liturgii východní a západní. K východní patří liturgie řecká, která vychází z liturgie sv. Chrysostoma (sv. Jana Zlatoústého) a sv. Basila, dále např. arménská, byzantská, koptská. Západní liturgie je

dnes reprezentována především liturgií římskou (Lemaîtreová, Quinsonová, Sotová 2002, s. 212).

V této části výkladu se tedy již význam slova *liturgie* posouvá směrem k významu substantiva *ritus*. K ještě užšímu vymezení dochází v závěru výkladu:

Římští katolíci dnes často označují tímto výrazem slavení svátosti oltářní, eucharistii. Pravoslavní nazývají svůj základní obřad eucharistickou nebo božskou liturgií (Lemaîtreová, Quinsonová, Sotová 2002, s. 212).

Podle této části výkladu by tedy liturgie byla pouze konkrétním typem bohoslužby, a to bohoslužbou eucharistickou.

S eucharistickou bohoslužbou ztotožňuje liturgii i *Encyklopedie náboženství*, která uvádí, že „během doby se liturgie v katolické a pravoslavných církvích vyvinula ve slavnostní bohoslužbu s přesným průběhem, v jejímž centru je eucharistická slavnost. Již v raném středověku rozlišujeme různé mešní liturgie, jako liturgie římská, sv. Basila, sv. Jana Zlatoústého, Petrova aj.“ (Murrer, Elser, Ewald 1997, s. 184–185).

Ve slovníku *Judaismus, křesťanství, islám* jsou přehledně uvedeny tři významové okruhy slova *liturgie*:

Veřejný obřad uctívání Boha (˘bohoslužba) či předepsané pořadí modliteb a obřadů, jimiž se tato úcta vzdává (˘ritus). V římskokat. církvi je nejdůležitější formou liturgie mše svatá, v pravoslavi sv. liturgie, jejíž ústřední částí je ˘přijímání (slavení ˘eucharistie) (Pavlincová, Horyna 2003, s. 366–367).

Podle tohoto slovníku je tedy *liturgií* nazývána eucharistická bohoslužba pouze v pravoslaví, v římskokatolické církvi se této ústřední bohoslužbě říká *mše svatá*.

Rovněž podle *Encyklopedie Diderot* se slovem *liturgie* označuje eucharistická bohoslužba ve východních církvích, v jiných případech (tj. mluvíme-li o bohoslužbách západních církví) je takto označována oficiální bohoslužba, tzn. zřejmě bohoslužba s pevným, předepsaným pořádkem:

[...] oficiální bohoslužba. V katolické církvi [...] zahrnuje mši, ostatní svátosti, liturgii hodin a některé obřady. Ve východních církvích se liturgií míní eucharistická bo-

hoslužba, v některých protestantských církvích předem určený průběh čtení, modliteb a zpěvů v bohoslužbě (*Encyklopedie Diderot* 1998, s. 665).

Uvádí-li se ve výkladu „v katolické církvi zahrnuje mši, ostatní svátosti, liturgii hodin a některé obřady“, může to znamenat jednotlivé formy liturgie, ale i to, že liturgií je myšlen celý soubor (oficiálních) bohoslužeb a obřadů. Pro druhou interpretaci hovoří 1. vydání slovníku *Judaismus, křesťanství, islám* (Pavlincová a kol. 1994), kde se uvádí, že „dnes v řím-kat. církvi znamená liturgie všechny předepsané služby Boží (včetně hodinek)“ (Pavlincová a kol. 1994, s. 228).

Máme tu tedy několik významových okruhů slova *liturgie*, k nimž ekvivalentně k lexému *mše* přidávám ještě význam ‚vokální skladba na text liturgie‘:

1. bohoslužba (jakákoliv),
2. oficiální bohoslužba (s pevnou, předepsanou strukturou),
3. soubor bohoslužeb a obřadů dané církve,
4. pořádek závazný pro tyto bohoslužby, ritus,
5. (ve východních církvích) eucharistická bohoslužba,
6. vokální skladba na text liturgie (eucharistické bohoslužby).

Je jasné, že tuto sémantickou šíři nebude možné postihnout v rámci jednoho významu, jak to činily předchozí výkladové slovníky češtiny. Některé z významových okruhů bude nicméně vhodné zpracovat v rámci jednoho významu jako sémantické odstíny.

Jako první význam navrhuji z frekvenčních i sémantických důvodů uvést ‚soubor bohoslužeb a obřadů dané církve‘. K tomuto významu bude vhodné připojit i významový odstín ‚pořádek závazný pro tyto bohoslužby‘, protože ve většině dokladů se tyto dva významové okruhy navzájem prolínají, srov. např. následující doklady z ČNK:

[17] Řeckokatolická církev užívá východní liturgii, ale za svého nejvyššího představitele uznává římského papeže.

[18] Existuje mesiánské židovství, evangelikální judaistický proud uznávající Ježíše jako Mesiáše, ale zachovávající si tradiční židovskou liturgii.

Jak ukazuje poslední uvedený doklad, tento význam se týká i obřadů židovských⁴, proto bude namístě před vlastní výklad doplnit zpřesňující sémantizační poznámku „v křesťanství a v judaismu“. Jako částečné synonymum tohoto významu lze uvést substantivum *ritus*. Co se týče vztahu tohoto významu k substantivu *bohoslužba*, je tu *liturgie* hyperonymem *bohoslužby* (náboženského obřadu).

Druhý význam hesla *liturgie* by měl zachycovat užití tohoto substantiva jako označení náboženského obřadu, bohoslužby. Výše uvedené definice z náboženských slovníků naznačují, že jde zejména o bohoslužbu křesťanskou (užití v kontextu jiných náboženství je zcela netypické), a to zpravidla o bohoslužbu obřadního typu, při které se dodržuje určitý předepsaný pořádek. Můžeme tedy říci, že výraz *liturgie* je v tomto významu synonymem substantiva *bohoslužba*, byť synonymem pouze částečným (v ASSČ se při výkladu významu běžně pracuje s částečnou synonymií, proto zde můžeme slovo *bohoslužba* uvést jako částečné synonymum, i když je jeho význam širší). Jako oporu pro výklad tohoto významu slova *liturgie* můžeme tedy užít stávající definici substantiva *bohoslužba* v ASSČ, tj. ‚náboženský obřad k oslavě a uctívání Boha‘, doplněný o zpřesnění ‚zprav. s určitým předepsaným pořádkem‘ a částečné synonymum *bohoslužba*. Omezení tohoto významu na křesťanský kontext můžeme opět signalizovat sémantizační poznámkou, a to „v křesťanství“ nebo přesněji „v křesťanství, zejména západním“, neboť ve východních křesťanských církvích má substantivum *liturgie* úzce vymezený terminologický význam ‚eucharistická bohoslužba‘.

Jako třetí význam hesla *liturgie* bude zpracován právě posledně zmíněný význam ‚eucharistická bohoslužba ve východních křesťanských církvích‘⁵. Stejně jako mše v římskokatolické církvi je i liturgie

⁴ Srov. i výklad významu slova *liturgie* v judaismu, který uvádí slovník *Judaismus, křesťanství, islám*: ‚soubor obřadů předepsaný k veřejné bohoslužbě‘ (Pavlincová, Horyna 2003, s. 137).

⁵ K východním křesťanským církvím patří zejména církev pravoslavná, církev řeckokatolická a starobylé východní církve, jako asyrská, koptská, etiopská atd. V de-

jen jednou z různých bohoslužeb pravoslavné a řeckokatolické církve, byť tou nejdůležitější (dalšími bohoslužbami denního cyklu jsou zejména *večerní* a *jitřní*, které spolu tvoří tzv. *celonoční bdění*, dále se slouží různé příležitostné bohoslužby, jako např. *panychida* – bohoslužba za zesnulé). Při tvorbě definice se můžeme inspirovat výkladem použitým u hesla *mše*, neboť *svatá liturgie* (nazývaná též *božská liturgie*) je ve východním křesťanství obdobou římskokatolické *mše svaté*. I zde budou proto v podheslí významu uvedeny rovnocenné víceslovné varianty jednoslovného termínu *liturgie* – *svatá liturgie* a *božská liturgie*. Dodejme ještě, že *liturgie* a *mše* jsou v tomto významu kohyponymy substantiva *bohoslužba*.

Konečně čtvrtý význam substantiva *liturgie* je opět analogický k poslednímu významu hesla *mše*. Jedná se o vokální⁶ skladbu na text částí liturgie (eucharistické bohoslužby).

Jako vykládané sousloví zpracujeme i termín užívaný v římskokatolické církvi *liturgie hodin*. Jedná se o soubor různých modliteb konaných v konkrétní hodiny v průběhu celého dne. Jiný název pro tento soubor modliteb je *denní modlitba církve* (tento název bude uveden v definici jako synonymum).

Můj návrh zpracování hesla *liturgie* v ASSČ tedy vypadá takto:

liturgie (2. j. -ie) podstatné jméno rodu ženského řec.

1. náb. (v křesťanství a v judaismu) souhrn všech bohoslužeb, bohoslužebných úkonů a obřadů; forma a způsob jejich konání, bohoslužebný pořádek, ritus: *katolická / evangelická / židovská liturgie*; *rozpory mezi slovanskou a latinskou liturgií na Velké Moravě*; *Boží hod velikonoční je v křesťanské liturgii nejvýznamnější svátek*; *Řeckokatolická církev užívá východní liturgii, ale za svého nejvyššího představitele uznává římského papeže*; *Na Velký pátek je římskokatolická liturgie strohá, nekoná se mše, ale pouze bohoslužba složená ze čtení textů a zpěvu*; *Zatímco v katolické církvi stojí v popředí bohoslužby samotná liturgie, reformované křesťanské církve kladou větší*

finici však budou jako nejdůležitější zástupkyně východního křesťanství zmíněny pouze církve pravoslavná a řeckokatolická.

⁶ Na rozdíl od *mše* zde nebude uvedena též charakteristika „vokálně-instrumentální“, protože ve východním křesťanství se při bohoslužbách pouze zpívá, neužívají se žádné hudební nástroje.

důraz na kázání.

2. náb. (v křesťanství, zejména západním) náboženský obřad k oslavě a uctívání Boha, zprav. s určitým předepsaným pořádkem, bohoslužba: *mešní liturgie mše svatá*; *Kardinál Dominik Duka posvětil při slavnostní liturgii nový oltář v kostele Panny Marie Vítězné*; *Tradiční liturgie v bazilice svatého Petra ve Vatikánu včera zahájila křesťanské velikonoční svátky*; *Základem bohoslužebného života husitské církve je liturgie, kterou vypracoval Karel Farský*; *Během katolické křesťanské liturgie přijímá dospělý katechumen po udělení křtu ještě svátost biřmování*.

3. náb. (*svatá / božská*) *liturgie* hlavní bohoslužba pravoslavné a řeckokatolické církve, jejíž podstatou je konání eucharistie (svátosti ustanovené Ježíšem Kristem na památku jeho poslední večeře): *liturgie sv. Jana Zlatoústého*; *Pravoslavný kněz sloužil liturgii*; *Na paschální půlnoční a jitřní bohoslužbu navazuje slavnostní svatá liturgie s eucharistií*; *Jsou různé názvy pro bohoslužby, při nichž se koná přijímání: římská katolíci jim říkají mše, pravoslavní křesťané božská liturgie, baptisté večeře Páně*.

4. hud. vokální skladba na text částí liturgie 3: *Sbor zazpívá Božskou liturgii sv. Jana Zlatoústého, opus 41, P. I. Čajkovského*.

□ *liturgie hodin* náb. (v římskokatolické církvi) soubor modliteb konaných v konkrétní hodiny v průběhu celého dne, denní modlitba církve

3. Závěr

Naznačené sémantické relace mezi většinou polysémnými výrazy *obřad*, *bohoslužba*, *mše* a *liturgie* ukazují, že pro laika může být skutečně obtížné se v nich zorientovat, a není proto překvapující, že uživatelé tyto výrazy nezdědka zaměňují. Ne vždy je však taková záměna vhodná, protože každý ze zmíněných výrazů je do jisté míry sémanticky specifický a jeho užití je zpravidla omezeno na určitý kontext. Za nejuniverzálnější výraz můžeme označit substantivum *bohoslužba*, které má ze všech zkoumaných výrazů největší uplatnění při označování náboženských obřadů různých křesťanských církví i jiných náboženství. Lze ho tak doporučit vždy, když si nejsme jistí, jaký výraz pro označení určitého náboženského obřadu použít.

Zdroje

SYN v11: *Český národní korpus – SYN v11*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Online: <https://www.korpus.cz>. [cit. 22. 3. 2023].

Duchovní vylezl na lešení, aby sloužil mši ve třiceti metrech nad zemí, 2019. „Mladá fronta DNES” [Karlovarský kraj], 14.11.

Literatura

- Akademický slovník cizích slov*, 1995, 1. vydání. Praha: Academia.
- Akademický slovník současné češtiny* [rozpracovaný rukopis; hesla s náslovím a-, b-, c-, č-, d-, e-, f-, g-]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR.
- Berger R., 2008, *Liturgický slovník*. Praha: Vyšehrad.
- Encyklopedie Diderot: Všeobecná encyklopedie ve čtyřech svazcích*, 1996–1998. Praha: Nakladatelský dům OP.
- Katechismus katolické církve*, 2002, 2. vydání, doplněné a opravené. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Kochová P., Opavská Z. a kol., 2016, *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR.
- Koutová M., 2022, *K významům slova mše*. „Naše řeč” 105, č. 4, s. 237–241.
- Lemaítrová N., Quinsonová M. T., Sotová V., 2002, *Slovník křesťanské kultury*. Praha: Garamond.
- Murrer G., Elser M., Ewald S., 1997, *Encyklopedie náboženství*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství.
- Pavlincová H. a kol., 1994, *Judaismus, křesťanství, islám*, 1. vydání. Praha: Mladá fronta.
- Pavlincová H., Horyna B. a kol., 2003, *Judaismus, křesťanství, islám*, 2. vydání, podstatně přepracované a rozšířené. Olomouc: Nakladatelství Olomouc.
- Příruční slovník jazyka českého*, 1935–1957, Praha: Státní nakladatelství – Školní nakladatelství – Státní pedagogické nakladatelství.
- Rejzek J., 2015, *Český etymologický slovník*, 2. vydání, přepracované a rozšířené. Praha: Leda.
- Rukověť posvátných obřadů pravoslavné církve*, 2010, 3. vydání, upravené a doplněné. Praha: Pravoslavná církev v českých zemích.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*: S Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky, 2003, 3. vydání, opravené. Praha: Academia.
- Slovník spisovného jazyka českého*, 1960–1971. Praha: Academia.